

О ПРАВНОМ СТАТУСУ И ОВЛАШЋЕЊИМА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ У СРБИЈИ 1858 – 1888

doi: 10.7251/GPF1335111S

Апстракт: Како удовољити захтјевима демократије те допринијети њеном остваривању, питање је које не губи на својој актуелности ни у савремено доба. У контексту једне такве конституције аутор нас, овим чланком, враћа у вријеме када је српски народ, у тек обновљеној држави, и сам био суочен са сличним захтјевима које је са собом доносило модерно доба. Европеизација нововековне Србије, уз нужно респектовање традиционалних вриједности, подразумијевала је прихватање одређених идеја значајних по питању модерног државноправног организовања. Упоредо са идејом уставности, снажне корјене хватала је и идеја модерне представничке демократије са свим њеним карактеристичним тековинама. Сходно томе, аутор тежи расвјетљавању институционализовања исте кроз афирмацију народног представништва, акцентирајући период који је значајно доприносио формалној демократизацији друштва и државе. Притом уочава чињеницу да је само неколико деценија дијелило једно вријеме, ничим спутане, деспотске владавине, од оног периода када се, либерално обојене тежње, уобличавају у први закон о Народној скупштини (1858). Већ деценију касније, Уставом од 1869. год. Народна скупштина први пут добија своје мјесто у систему централних органа власти да би, коначно, увођењем парламентаризма, који иманентно почива на демократији, Устав од 1888. год. поставио државу на савремене темеље, у складу са модерним европским стандардима.

Кључне ријечи: демократија, уставност, устав, закон, народна скупштина, парламентаризам, монархија

* Доцент на Правном факултету Универзитета у Бањој Луци

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Расправу под наведеним насловом треба разумјети као својеврсни прилог проучавању јавноправних темеља модерне српске државе. Како у самој основи тог „камена темељца“ лежи питање развоја представничке демократије кроз афирмацију идеје народног представништва, то ће тежиште рада нужно почивати на расвјетљавању институционализовања исте, односно стварању форми и инструмената њеног практичног оживотворења.

Народну скупштину, као институцију модерне представничке демократије, изњедрило је модерно доба чији су почетак обиљежиле велике грађанске револуције, крајем 18. и почетком 19. вијека. С новим погледом на свијет и појам демократије добија значајно вриједносно обиљежје. У том периоду, када грађанство конституише своју политичку власт, захтјев за демократијом, онако како је интерпретира модерно доба, бива утјеловљен у слободно изабраној народној скупштини, представничком тијелу, парламенту. Од времена када је започела, борба за модерну државу, демократски утемељену, ицрпљивала се у постизању стварне демократске природе парламента, резервисању истом средишњег мјеста међу политичким установама централне власти, али и у успостављању ефикасне парламентарне контроле носиоца ткз. извршне власти.¹ При томе не треба сметнути с ума да је развој грађанске представничке демократије процес који је трајао неколико стотина година, чак и у земљама у којима је прво започео и које су по том питању предњачиле у односу на остале.

Овај скромни прелудиј, заснован на скици општеисторијског развојног кретања представничке демократије, вриједан је помена ради лакшег разумијевања сложености свеколике ситуације у којој се нашала тек обновљена српска држава на путу властитог држав-

¹ Вид. шире: Д. Поповић, *Стварање модерне државе*, Београд 1994, 87 – 98; П. Јовановић, „Неколико напомена о пореклу и смислу парламентаризма“, *Архив за правне и друштвене науке (у наставку Архив...) бр. 1/1992*, 55 – 57; П. Николић, „Парламентаризам и уставна монархија“, *Архив... 1/1992*, 99 – 104.

ноправног конституисања. Ако је историјски неспорно да тек развијено грађанско друштво, до ког се дошло дуготрајним друштвеним и политичким борбама, пружа правне, политичке, културне и друге услове за истински демократски преображај, онда се цивилизацијско–културни успон једне мале балканске земље, са дугоприсутним облицима архаичног демократизма, чинио помало илузорним. Оно што је, ипак, од самих почетака „васкрса“, односно обнове државе, дјеловало охрабрујуће је чињеница да се, у оквиру задружно–породичног живота и схватања, приметна у свијести народа идеја демократије као жива категорија. Кроз навику и обичај да своје „прозбе“ или „прошенија“ износи на повременим окупљањима у виду општенородних скупова, зборована, скупштина², српски народ, не само што је градио снажну демократску свијест и вољу, него је и релативно рано испољио својеврсни демократски таленат.³ Та склоност договорном рјешавању народних послова је, упркос успореном културно–економском развоју и политичком васпитању, одраз постепеног јачања схватања и политичке вјере да је народна владавина, владавина по одобрењу и саслушању народа, владавина са његовим учешћем, са његовим представницима – једина легална владавина.⁴

Један овакав, макар и сумаран, социјално–психолошки поглед на демократију као идеју је незаобилазан и по питању саме формалне демократизације српске државе, која је и предмет овог рада. Чињеница је да је само неколико деценија дијелило једно вријеме, ничим спутане, деспотске владавине првог Обреновића, од оног периода кад се, либерално обојене тежње, премда стидљиво, уобличавају у први Закон о Народној скупштини сазваној на Светог

² О дјелатности и саставу скупштина у првој половини 19. вијека вид: Љ. Кандић, „Делатност скупштина за време прве владе Милоша Обреновића“, *Анали Правног факултета у Београду (Анали ПФБ) 1 /1961*, 55-68. исти: „Састав скупштина и почетак представничком система у Србији у првој половини 19. века (до 1839)“, *Анали ПФБ 1 – 2/1960*, 134 -151.

³ М. Петровић, „Процес демократизације у уставном развоју Србије“, *Уставни развитак Србије у XIX и XX веку (у наставку Уставни развитак Србије...)*, Београд 1990, 74.

⁴ Љ. Радовановић, *Народна скупштина и изборни закон*, Београд 1937, 13 – 15.

Андрију Првозваног, 1858. године. Већ деценију касније, Уставом од 1869. године, Народна скупштина, први пут дефинисана као законодавни орган, добија своје мјесто у систему централних органа власти. И у наредних двадесет година пресудних за уставну и политичку историју Србије, било је много истрајне и тешке борбе за демократију, мада мало праве демократске владавине. Но, и уз те ријетке примјере, кроз које се испољавала наклоњеност демократским облицима владавине, парламентарна монархија је била на видику. Коначно, увођењем парламентаризма, који иманентно почива на демократији, Устав од 1888. године, поставља државу на савремене темеље у складу са модерним европским стандардима. За један мали народ који се тек учио демократији, тај пут од првих архаичних облика демократског управљања па до уставноправног утемељења модерне представничке демократије, нам се и не чини одвећ дуг (бар у поређењу са другим развијенијим народима и државама). Можда је, управо стога, био тако буран и трновит, пун заблуда и лутања, трагичних преокрета, али „осуђен“ на коначан успјех уставноправним уобличавањем парламентарног система власти.

2. ПРЕДИГРА И ДОНОШЕЊЕ СВЕТОАНДРЕЈСКОГ ЗАКОНА О НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Како је, током цијелог свог уставног развоја, Србија била монархија, опстојност и успјешност такве владавине је била условљена постепеним организовањем исте као интегралног дијела модерног демократског развоја. Стога је процес демократизације у Србији, 19. вијека, неминовно праћен спречавањем монополисања власти у рукама монарха установљавањем, у врху државне организације, неког колективног органа који ће организационо, функционално и формално бити усмјерен на оживотворење идеје народног представништва.⁵ Упитно је, међутим, колико су органи власти попут Правитељствујушћег совјета, односно Државног савјета, мог-

⁵ Вид. шире: С. Врачар, „Утицај епохалних идеја на српске уставе“, *Уставни развитак Србије...*, 67 – 68.

ли, по својој организационој и функционалној физиономији, задовољити потребе за демократским преображајем српског друштва. С друге стране, у условима постојања два центра моћи, кнеза и старјешинског савјета, улога народне скупштине преко које би се једино и могло изражавати народно схватања демократске власти, остаје, очекивано, другоразредна. Анализом мјеста и положаја Народне скупштине по Сретењском уставу, М. Јовичић констатује да је српска Народна скупштина била у систему органа власти тек трећи орган по значају те се, са скромним уставним овлашћењима, није могла сматрати правим парламентом какав је постојао у западноевропским земљама. У том смислу, творцима Устава се, каже Јовичић, могло одати признање за осјећај реалности с обзиром да развој демократије, у то вријеме, није очито достигао такав степен на коме би Народна скупштина била стављена у средиште организације власти.⁶ Љ. Кандић, пак, на бази исцрпне анализе дјелатности и састава скупштине, у првој половини 19. вијека, гради нешто другачије мишљење. По њој, Сретењски устав није успио довољно обухватити разноврсну дјелатност коју су скупштине *de facto* имале до 000000000тад па, сходно томе, представља корак назад у односу на постојеће стање.⁷ Ако је то тако, шта онда рећи за тзв. Турски устав који се о Народној скупштини није апсолутно ни одредио. Да ли је изостављање скупштине равно њеном укидању? Р. Љушић сматра да сазив скупштине није био обавезан, али није био ни забрањен. Своје мишљење темељи на кнежевом Указу о Народној скупштини изданом 30. марта 1839. године којим је, на основу одобрења дворова, у виду својеврсног амандмана, прописано право сазивања Народне скупштине „по старом обичају“.⁸ Оно што је при свему томе извјесно, развој уставности, у првој половини 19. вијека, није испраћен значајнијим укључивањем народа у процес

⁶ М. Јовичић, „Устав Књажевстава Србије од 1835. („Сретењски устав“) и његово место у свету савремене уставности“, *Архив... 1/1985*, 108.

⁷ Притом Љ. Кандић додаје да дотадашње одсуство писаних правних прописа о скупштини не значи да се о њој, као органу власти, није расправљало. Штавише, у свим уставним пројектима, почев од 1820. године, скупштина је била редовно предвиђана као орган власти. Вид: Љ. Кандић (1961), 56.

⁸ Р. Љушић, „О Уставу од 1838.“, *Уставни развитак Србије...*, 30.

политичког одлучивања. Све да је уставотворац и показао вољу да народу да политички субјективитет, питање је колико, објективно и реално, српски сељак тог времена има визију политичке слободе. Како изгледа, преча му је била потреба за привредном слободом тј. за правном и економском безбједношћу, а ту је проблематику, како смо већ рекли, навикао износити на својим неформалним, традиционалним окупљањима, по самој потреби.

Ако све напријед речено узмемо у обзир, намеће се сљедеће питање: Шта се то значајно и пресудно могло десити у периоду оживотворења „Турског устава“ па да већ 50-их година, захтјеви за сазивање Народне скупштине, као сталног органа власти, постану историјска нужност? Сматрамо да одговор на постављено питање треба потражити управо у периоду уставобранитељске владавине, 40-их и 50-их година 19. вијека, у оквиру које се и дешава својеврсна предигра првом озакоњењу Народне скупштине као сталног чиниоца државног живота. С потпуном свијешћу о потреби свестраног оцјењивања мјеста и улоге уставобранитеља у уставном развоју Србије, ми ћемо се, овом приликом, ограничити на онај угао посматрања који се исцрпљује у питању улоге те и такве владавине у процесу даље афирмације идеје демократије по обрасцу модерних европских држава. Уставобранитељи су се, на једној страни, показали прилично дораслим по питању прихватања идеологије обезбјеђивања приватних права грађана (живота, части, имања), како од других грађана, тако и од саме власти. С друге стране, управљати народом по Уставу значило је, према уставобранитељском тумачењу, управљати без учешћа народа у јавним пословима.⁹ Истина, идеологија о народу као „пупили“ била је у складу са важећим Уставом у коме се, као што знамо, Народна скупштина и не спомиње. Међутим, то што уставобранитељски модел организације власти није рачунао са Народном скупштином као представничким органом власти, је негдје и очекивано. Но, чињеница

⁹ У литератури је, као илустративан доказ уставобранитељске идеологије, често цитирана једна реченица савјетника Јеремија Станојевића, гдје он каже: „Море, народ је пупила, а Правителство титор па треба да се стара о њему“, Цит. према: М. Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005, 284.

да уставобранитељски период биљежи само један значајнији сазив скупштине „по обичају“ (Петровска скупштина, 1848), говори да се није озбиљно рачунало ни са народном скупштином као традиционалном српском установом. У условима непостојања минималних политичких права и демократских институција, такав режим неминуовно поприма олигархијски и бирократски карактер. Како се тзв. Турски устав није мирио са српском скупштином, улогу народног представништва, додјељује Савјету који је само на почетку дјеловао као својеврсни скуп представника свих нахија, скуп народних првака да би се, с модернизовањем државне власти, све више и све чешће однарођавао не марећи пуно за сељака и његове проблеме. Један Савјет, без ослонаца у народу, као тијело које, по ријечима С. Јовановића „није вољено ни од народа ни од интелигенције“, није могло владати „по вољи народа“, нити „у име народа“.¹⁰ Да апсурд буде већи, тај однарођени Савјет ће, Измјенама и допунама савјетског устројства, маја 1858. године, вишегодишњи правни спор са кнезом око сагласности Устројенија Совјета са „Турским уставом“, ријешити потпуно у своју корист, преузимањем готово цјелокупне власти у своје руке.¹¹ Тиме ће, заправо, један апсолутизам, Милошев, бити замјењен другим, уставобранитељским. Разлика је утолико што је први почивао на самовољи једног кнеза, а други на закону. Осим тога, Милошев апсолутизам је, у довољној мјери био патријархалан, да народу, макар и демагошки, омогући испољавање „прошенија“. Уставобранитељски, пак, није имао ни најмање слуха за народне потребе и народни демократски дух, још увијек жив, али без шансе за потврђивањем.

Како одговорити природној потреби за демократизацијом српског друштва те допринијети њеном остварењу, је питање на које су, као први, одговор имали либерално мислећи појединци организовани, потом, у један омладински политички покрет, непуно-

¹⁰ С. Јовановић, „Наше уставно питање у XIX веку“, *Политичке и правне расправе*, Београд 1908, 20,21.

¹¹ *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији књ. XI*, Београд 1858, 74 – 81. О борби кнеза и Савјета вид. шире: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838 -1858)*, Београд 1912, 136 – 140.

бројан, али такав да се с њим морало рачунати.¹² Акцентирајући захтјеве својих идејних претеча, истакнуте десет година раније, рјешење кризе уставобранитељског режима виде у институционалном увођењу народне скупштине као истинског народног представништва.¹³ У том смислу, сазивање Светоандрејске скупштине је било од далекосежног значаја за развој модерне српске уставности и представничке демократије. Светоандрејска скупштина је изњедрила чак три закона о Народној скупштини. Први закон, усвојен октобра 1858. године, имао је искључиво практичнополитички циљ – једнократно озакоњење скупштине ради што безболнијег рјешавања династијског питања (смјене Александра Карађорђевића). Инспирисан, углавном, од стране конзервативне великашке опозиције са И. Гарашанином на челу, Закон није прављен у корист Скупштине нити да би Скупштина добила сталну законску основу. Задржавајући савјетодавну улогу Скупштине („њена предложенија немају обавезателне силе докле иј Књаз са Совјетом, сходно Уставу, не озакоњи“) као и мјешовит састав (поред већине изабраних посланика, предвиђен је и релативно мали број скупштинара по положају тзв. вирилних)¹⁴ Закон је, заправо, легализовао традиционалну обичајноправну праксу сазивања скупштине. Не треба, ипак, пренебрегнути чињеницу да је октобарским Законом о Светоандрејској скупштини, Народна скупштина први пут озакоњена те да је то први закон којим је иста, без обзира на дата јој овлашћења и

¹² Ријеч је о другој генерацији српских интелектуалаца која је дјеловала од почетка пете до краја седме деценије 19. вијека. Поставила је основе модерног грађанског друштва досљедно се залажући за развој демократских институција. Вид. шире: Љ. Трговчевић, „Генерације интелектуалаца или генерације образованог грађанства у Србији 19. века“, *Српске политичке генерације (1788 – 1918)*, Београд 1998, 47 -57.

¹³ Као резултат одјека Велике француске револуције, у Србији се, од стране либералног омладинског покрета, већ на Петровској скупштини, сазваној 1848. години, постављају модерни политички захтјеви, а у оквиру њих и захтјев за озакоњење народне скупштине. М. Павловић, „Одједи Велике Француске револуције у обновљеној Србији“, *Архив...3/1989*, 322,323.

¹⁴ Вид. чл. 2, 6 и 7 Закона (*Зборник закона, уредба и уредбених указа у Књажевству Србији, XI*), Београд 1858, 148 – 159; Љ. Кркљуш, С. Шаркић: *Одабрани извори из државноправне историје Југославије*, Београд 1982, 110, 111.

изборни легитимитет, уведена у структуру органа власти. Њеним ангажманом требало је извршити смјену актуелног кнеза и по том питању је постојао једнодушан став и конзервативног и либералног опозиционог центра. Но, за разлику од конзервативне струје, либерали су, поред обарања кнеза, настојали искористити скупштински сазив за доношење новог закона о народном представништву који би му гарантовао право по принципу народне суверености. Осим тога, скупштина би била једно стално тијело, бирано од народа, које ће се редовно сазивати како би вршило законодавну власт.¹⁵ Успјех једне овакве револуционарне доктрине, либерали су градили на вјери у могућност усаглашавања непосредне потребе народа као баштиника аутентичног патријархалног демократизма, са начелом о скупштини као конвенту (носиоцу суверене власти), преузетом из француске уставне и политичке праксе. Евидентно је да су прве скупштинске сједнице, вођене под изразитим либералским утицајем, одисале атмосфером Велике француске револуције. Србија ће тада, како каже М. Павловић, добити нешто од лика Француске из доба револуције.¹⁶ Но, за кратко. Национални идеализам либерала је, ипак, био преурањен. Дугорочно гледано, либералски концепт о једној сувереној скупштини, по француском обрасцу, је био неодржив. Револуционарни занос је, очекивано, устукнуо пред реалном патријархално – политичком збиљом. У том контексту треба сагледати невољко пристајање либерала на одступање од изворног пројекта скупштинског закона, поднесеног већ на трећој сједници Скупштине. Стога је нови, компромисни пројекат закона, прихваћен од Скупштине 8. децембра, унеколико избрушено првобитно дјело либерала, које се, као такво, значајно удаљавало од концепције народне скупштине као сувереног органа који би, уз то, био признат и као трећи законодавни чинилац (поред кнеза и Савјета). Коначно, почетком јануара 1859. године, Намјесништво и Савјет су издали Закон о Народној скупштини (други по реду) који је садржавао значајне измјене у односу на либералски нацрт. Скупштина се није састајала сваке, него сваке треће године (члан

¹⁵ Записи Јеврема Грујића, II, Београд 1923, 104 -106.

¹⁶ М. Павловић (1989), 326,327

12)¹⁷. Такође, за промјену основних закона није се тражио приста-
нак Скупштине, него само њено мишљење, јер по чл. 5. „никакви
закони о Књазу, Совјету, Попечитељима и Народној скупштини не
могу се издати ни променити без претходног саслушанија Народ-
не скупштине“. Према томе, Скупштина није предвиђена као зако-
нодавни орган; у законодавној сфери, она има само савјетодавну
улогу. Уз све то, Скупштина нема буџетско право, нити се помиње
њено право позивања министара на кривичну одговорност. Од
првотних либералских рјешења, задржана је само одредба о из-
борном легитимитету Скупштине па, сходно њој, Скупштина се
састоји искључиво од народних посланика који се бирају по ва-
рошима и срезовима сразмјерно броју посланика (чл. 24. Закона).
Тиме народни елеменат постаје претежнији у односу на тзв. вирил-
не посланике. Како је и овакав Закон наишао на неразумијевање у
Скупштини, која је још засједала, на њено тражење унесене су у
његу још неке мање измјене, али оне нису битно утицале на сушти-
ну статуса и овлашћења скупштине. Тај закон (трећи по реду) је
коначно усвојен 14. јануара 1859. године.¹⁸

На први поглед, пројекат либерала у вези са улогом Народне
скупштине је постигао скромне резултате. Већ при другом погледу,
могу се уочити значајне, штавише, револуционарне тековине. Да је
Народна скупштина њиме доста добила мишљења је својевремено
био и С. Јовановић, јер од тијела које је влада сазивала кад је хтјела
и састављала како је хтјела (преко именованих посланика по поло-
жају) она је постала тијело које се састоји од, народом изабраних
посланика, чије је сазивање ујемчено Законом.¹⁹ И у савременој
правноисторијској књижевности се истичу главне тековине Све-
тоандрејског закона. Он је, између осталог, био „производ домаћег

¹⁷ *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији*, XII, Београд 1859, 1 – 8. Љ. Кркљуш, С. Шаркић, 114.

¹⁸ У закон су унесена два члана. Једним (чл.2) је декларативно проглашена сло-
бода „печатње“ (штампе) као једно од главних јемстава Народне скупштине, а
другим се министрима (попечитељима) забрањује улазак у Скупштину, сем кад
их Скупштина позове или ако имају да учине какав приједлог у име владе (чл.
29) *Зборник закона...XII*, Београд 1859, 11 -18; Љ. Кркљуш, С. Шаркић, 116.

¹⁹ С. Јовановић (1908), 24, 25.

тројства“ – кнежев местозаступник, уз сагласност Савјета, одредијелио је закон на приједлог Светоандрејске скупштине.²⁰ Уз то, иако је Законом прописано да се никакви основни закони не могу доносити ни мијењати без учешћа Народне скупштине, то што се учешће њено сводило на „претходно саслушање“ представљало је, по М. Павловићу, израз тренутног односа политичких снага.²¹ Чињеница је, такође, да се тек на Светоандрејској скупштини, на супрот уставу, нашло начина да Народна скупштина стекне специфичне, односно ванредне законске основе. Њена либерална струја допринијела је да се Народна скупштина, привремено са „крњим“ правима, учврсти као дио државнополитичког система.²² Нема сумње, Светоандрејска скупштина и све оно што се на њој и око ње одиграло, представља догађај који је „преломио“ српску уставну и политичку повијесницу 19. вијека. Ријеч је о својеврсном феномену који је, за непуну два мјесеца, показао колико је Србија реално кадра била да прихвати богате европске либералне понуде, али и чему је спремна да тежи у будућој државно правној изградњи.

КРАТКА ЕПИЗОДА АПСОЛУТИСТИЧКЕ МОНАРХИЈЕ; АНУЛИРАЊЕ СВЕТОАНДРЕЈСКОГ ЗАКОНА О НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Већ на Светоандрејској скупштини је било јасно да једном претежно сељачком народу, без парламентарног искуства и традиције, треба неко да га води и усмјерава, тумачи му жеље и усавршава његов демократски таленат. Ту улогу, на самој Скупштини, је одиграла просвјеђена елита либералних опредјељења, образована на традицијама западне културе. Њој се скупштина повјерила „као што се, у каквом замршеном спору, сељак поверава адвокату“.²³ Но, врло брзо ће и сами либерали увидјети да њихова улога вође

²⁰ М. Павловић, (2005), 351.

²¹ Ибид.

²² М. Мирковић, „Примена устава и друштвене борбе“, *Уставни развитак Србије...*, 100.

²³ С. Јовановић, (1912), 236.

народа није била компатибилна рестаурисаној апсолутистичкој владавини Милоша, а потом и сина му Михајла Обреновића. Зазирући од људи са политичким идејама, уопште, а сходно званичном ставу да ће о политици и потребама народа мислити кнез, а не интелигенција, Милош Обреновић се настојао вратити концепцији патријархалног деспотизма на којој је почивала његова прва влада. То је значило и корак назад по питању статуса и овлашћења Народне скупштине. Припадајући истом владалачком типу апсолутисте који усредсређује државу у својој личности, премда образован и са кавалерским манирима, ни кнез Михајлова унутрашња политика није била слободоумнија. Имајући исту страст владања, не трпећи другу вољу до своје²⁴, његова епизода апсолутистичке монархије није се могла измирити са идејом демократије и демократских облика владавине. Тежња ка апсолутистичкој владавини, навешће овог амбициозног владара да, формално важећи, „Турски устав“ мијења, превасходно у правцу модернизовања и јачања извршне власти. Сетом органских закона, у виду тзв. некодификованог устава, наставља се урушавати систем власти заснован на султановом Хатишерифу од 1838. године. Опредјељење кнеза Михајла да се, при избору уставног модела, окрене тзв. њемачком типу уставне монархије који му је и омогућавао да, преко своје владе, држи све конце државног живота у својим рукама, није до краја досљедно изведено. Уређење које је Србија добила је, ипак, само подсјећало на њемачке државице. Иако је то био први политички режим који се, мање или више, систематично угледао на стране узор, кнез Михајло је, како то сликовито износи Д. Поповић, дижући државну зграду преправио њен њемачки идејни нацрт. „Била је то“, каже он, „кућа на спрат, чији је темељ био ослабљен, а за чији спрат није било материјала. Михајло је у темељ ставио, народом изабрану Скупштину, али јој је одредио заседање једном у три године, што ће и на Балкану тих година већ бити превазиђено. Друга слабост њена била је у томе што није имала законодавну власт, него је била

²⁴ Вид. шире: М. Стефановски, „Слободан Јовановић о владалачкој личности Обреновића“, *О националном питању и државном уређењу*, Србиње – Београд – Ваљево 2004, 64 – 67.

само савјетодавац“.²⁵ Према томе, поред кнеза и Савјета, у уставном систему Михајла Обреновића је остављено мјесто и за Народну скупштину, али само као савјетодавном чиниоцу у законодавству, што је, више-мање, значило задржавање исте оне надлежности коју је она имала по Светоандрејском закону. Конкретно говорећи, по Преображенском Закону о Народној скупштини (1861) улога Народне скупштине у законодавству је конципирана као необавезно и обавезно савјетодавна. Први случај се односио углавном на текућа питања поводом којих су народни представници могли, кнезу и Државном савјету, понудити одређена саопштења или дати приједлоге с тим да су се она могла узети у обзир, али нису била обавезна.²⁶ Други облик савјетодавне функције Народне скупштине односио се на уставна, територијална и крупна пореска питања, која су, вјероватно, због своје политичке тежине тражила обавезно савјетодавство.²⁷ Међутим, и у вези са овим питањима, њено мишљење није обавезујуће за владу и кнеза. Скупштина је, као и по Светоандрејском закону, била у цјелини изборна и састајала се сваке треће године.

Послије Светоандрејске скупштине, која је династији Обреновић дала нову владалачку прилику, било је јасно да се са установом народне скупштине морало рачунати. Њена опстојност била је условљена и Михајловом намјером да своју власт, на извјестан начин, европеише, али у духу просвјетеног апсолутизма. Једна скупштина, законски „уacroћена“, без могућности да постане цен-

²⁵ Д. Поповић, „Упоредни поглед на српске уставе“, *Уставни развитак Србије...*, 40.

²⁶ У члану 3, ст. 1 Закона се каже да кад Књаз за „необходно нађе“, сазвати може Обичну народну скупштину и тад, има се народ саслушати: 1) о свим тегобама и потребама његовим, као и начину на који мисли да би се истима помоћи могло 2) о предметима онима, о којима би Књаз и влада његова желети чути и глас народа. *Зборник закона и уредба издани и Књажевству Србији од почетка до конца 1861. год, XIV*, Београд 1862, 137 – 146; Љ. Кркљуш, С. Шаркић, 140.

²⁷ Тако ће се, стоји у чл. 3, ст. 2 Закона народ „свагда саслушати“ ако би се радило о: „полезности уступљења или промени кога краја области српске; ако би се данак повећати или система данка променити имала; ако би се поводило питање о мењању устава“. Ibid.

тар опозиције и демагогије, је, штавише, добродошла и као противтежа обеснаженом Савјету. Осим тога, она би „у име народа“ популарисала и одобравала актуелну владалачку политику. Како су таквом концепту дисциплиноване скупштине пријетиле неке одредбе Светоандрејског Закона о Народној скупштини, нови закон их је једноставно избјегао или, пак, измијенио. У том смислу су изостали уводни параграфи о Народној скупштини као светињи, а нема ријечи ни о слободи штампе на којој су својевремено либерали нарочито инсистирали. Улога кнеза је, по новом Закону, пресудна и по питању скупштинског часништва (раније га је Скупштина сама бирала), али и мјеста састанка (раније се морала састајати у престоници). С правом на распуштање непослушне скупштине, која је, уз све наведено, четири пута мања од Светоандрејске па је тиме лакша за обуздавање, кнез је имао све предуслове да се наметне као апсолутни господар.

Другу Михајлову владавину либерали су оцијенили као изневјеравање почетног владаочевог наума да ће закон бити највиша воља у Србији. Гажењем суверених овлашћења Народне скупштине, она се своди на обичну полуку министарства. У време погибије кнеза, либерали су још увијек словили као једна колико-толико организована политичка снага. Са својим модерним и слободоумним политичким програмом они су се, још 1858. године, наметали као озбиљни конкуренти конзервативној бирократској интелигенцији, познатој по концепцији очувања свемоћи извршне владалачке власти и ограничавања народних слобода. Својевремено су тим редовима конзервативне бирократије уставобранитељског и обреновићевског деспотизма припадала и двојица будућих намјесника. Један од њих је био и Јован Ристић који ће, 60–их година 19. вијека, еволуирати у политичком погледу па ће, као умјерени либерал и реал политичар, повести либерале у борбу за уставну промјену. Та еволуција је, ипак, била ограниченог дмета и није подразумјевала спровођење једног радикалнијег грађанско либералног програма, али је свакако значила почетак одступања од дотадашње грубе бирократско – полицијске и апсолутистичке власти.

ОД ПАРЛАМЕНТАРНОГ УРЕЂЕЊА ДО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА

Захваљујући политичком сазнању, још увијек малобројног и недовољно развијеног грађанства, да је боље владати политички него полицијски, дакле, системом парламентарних установа осигураних уставом и законима, започиње, крајем 60–их година 19. вијека, изградња модерног уставног система и парламентарног поретка. Устав од 1869. године (тзв. Намјеснички устав) лежи у његовим темељима. Политичке основе овог Устава постављене су, по ријечима Ч. Попова, тзв. фузијом педесетосмашког и шездесетосмашког либерализма²⁸, односно, компромисом изворне идеологије оживјелих светоандрејских либерала и конзервативне либералне струје којој је лични печат дао сам Јован Ристић, као један од тројице намјесника. Одговорити либералним захтјевима за реформисањем земаљских установа ради проширивања народног утицаја на вођење државних послова, а притом не направити велике, неодмјерене кораке и скокове, значило је, у крајњој линији, приступити умјереној либерализацији политичког живота. У контексту ових друштвено-политичких услова и околности, треба сагледати и конкретна уставна рјешења организације власти. Оно што прво задржава пажњу, као својеврсни новитет, је дефинисање Кнежевине Србије као „наследне уставне монархије са народним представништвом“ (члан 1. Устава). Овим је, несумњиво, изражена воља уставотворца да, по угледу на иностране узоре, установи савременији концепт власти који подразумеива између осталог, парламентарно уређење државе. О ком уставном моделу је ријеч и с којим овлашћењима би требало да, сходно томе, располаже народно представништво? Потенцијални одговор на постављено питање је понуђен још у закључној бесједи на Великој Народној скупштини, из које сазнајемо да су намјесници руковођени намјером „дотјеривања“ старих установа како би одговорили „нашим

²⁸ Ч. Попов, „Друштвено – политичке прилике у Србији у време доношења Устава од 1869. године, *Уставни развитак Србије...*, 89, 90.

потребама“.²⁹ Како изгледа, намјесници су се, при избору уставног модела, окренули истом оном обрасцу који је, својевремено, инспирисао и Михајлове законописце – њемачком моделу уставне монархије. Пресудним фактором, у оба случаја, може се сматрати неспутано монархово овлашћење у извршној власти које наведени модел доноси са собом. Стога је доминантан положај кнеза у систему власти требало Уставом, не само озваничити, него и обезбједити.³⁰ С друге стране, Намјеснички устав се, за разлику од Михајловог уставног концепта, настоји вратити чистом обрасцу што је, поред јаке извршне власти, предпостављало и модерно уређење народног представништва. Дакле, најављено догјеривање старих установа, којем су намјесници прибјегли, изгледало би као усклађивање с моделом. Слиједом такве намјере, Намјесничким уставом је направљен значајан заокрет у статусу и овлашћењима Народне скупштине. Она је, овим Уставом, први пут добила право рјешавања о законима. Законодавна власт Народне скупштине дефинисана је у члану 54. и гласи: „Законодавну власт врши Народна скупштина са кнезом...Никакав закон не може бити без пристанка Народне скупштине издат, укинут, измењен или протумачен...“ (чл. 55, ст. 1). Преношење законодавне власти са Савјета на Народну скупштину је, ипак, било ограниченог дмета. Концепт бирократско–либералног режима којем је уставотворац тежио, није допустио Народној скупштини да кнезу парира као равноправан чинилац у законодавству. У ствари, Намјесничким уставом су предвиђени механизми којима је влади, односно кнезу, обезбијеђен доминантан положај у односу на други законодавни фактор. Тако је Скупштина лишена права законодавне иницијативе јер формални законодавни пројекти произлазе искључиво од кнеза. По чл. 58 Устава, приједлоге за доношење закона или измјену и допуну постојећих могу учинити „како Књаз Скупштине, а тако исто и Скупштина Књазу“, али „формални пројекти произлазе само од Књаза“. Скупштина је

²⁹ С. Јовановић, *Влада Милна Обреновића I*, Београд 1926, 61.

³⁰ С. Јовановић је монархово неспутано овлашћење у извршној власти сматрао одсудним елементом при одређењу њемачког типа уставне монархије. Вид: С. Јовановић, *О држави*, Београд 1922, 377.

била нарочито ограничена и у буџетској сфери. Она, наине, није могла одбацити владин приједлог буџета у цјелини (чл. 64). Ако Скупштина, пак, не би одобрила буџет дата је могућност кнезу да продужи важење постојећег за слједећу годину (чл. 65). Оваква рјешења су последица неустановљавања политичке одговорности министара пред Скупштином, иманентне парламентарном систему као облику државне власти. Стварајући тако један примјерак уставне монархије њемачког типа, Намјеснички устав је настојао испоштовати његове особене црте. Међу њима се, управо пресудним, сматрају одсуство законодавне иницијативе скупштине, непостојање њеног буџетског права, нити политичке одговорности министара пред скупштином.³¹

Уставна рјешења везана за сам састав Скупштине, изражавају већ раније изречен став Намјесништва да се о народу не може ништа одсудног рјешавати без њега самог. „Народна је скупштина народно представништво“, стоји у члану 41. Устава. Тај народни, претежно сељачки, елемент је требало, по мишљењу Намјесништва, ојачати укључивањем у скупштински рад и мањег броја интелигенције. Отуд се, поред народом слободно изабраних посланика, Скупштина састоји и од посланика које кнез бира (чл. 42. Устава). Такво рјешење је послужило и као замјена за Горњи дом, чије је увођење, у земљи без сталешких разлика и малобројне интелигенције, било илузорно. Дакле, усклађивање са моделом није, ни овај пут, досљедно изведено. За Јована Ристића, као првог човјека Намјесништва, С. Јовановић каже да је бирократ по укусу, а либерал по нужди.³² Узимајући за образац њемачке државице које су имале уставност, али не и парламентаризам, и код којих је, поред Народне скупштине, постојала и бирократска влада, он је и у Србији покушао направити својеврсни компромис између бирократије и Скупштине. Ова друга је, истина, добила законодавна овлашћења, али је, сведена на непросвјетљени сељачки елемент, своју политичку незрелост нужно компензовала ослоном на министре и владине посланике.

³¹ О ставу Јелинека по том питању вид. у: Д. Поповић (1990), 41.

³² С. Јовановић, (1926), 84.

Строго планирани домет уставне реформе нашао је свој израз и поводом уставноправног гарантовања основних права и слобода грађана. Ограничен каталог основних права, сходно намјесничкој девизи „да се народу да` нешто (од слободе), како народ не би узео све“, је такође у духу чињења уступака захтјевима времена, али уз очување ауторитета власти.³³ Без обзира на сва ограничења која са собом доноси, Устав од 1869. године, посматрано у цјелини и историјској перспективи, представља значајан корак напријед у развоју представничке демократије и српске уставности, уопште. С проширеним правима Скупштине, у оквиру којих она први пут добија законодавну власт, али и могућност да се одржава сваке године, а избор посланика сваке треће, отвара се шири простор за непосредно везивање са народом те његово интезивније укључивање у политички живот.

Устав од 1869. године, важио је све до 1888. године. У том периоду, изузетно значајном по питању развоја уставности, Србија се, како то лијепо истиче М. Јовичић, постепено „учила парламентаризму“, а Народна скупштина је, уз сва наведена ограничења, пружала извјесне услове и могућности да буде „основна школа“ у ту сврху.³⁴ Истина, прве године намјесничког режима остављале су утисак да је концепција умјереног либерализма испунила очекивања њених твораца. Уставно уређена „погодба“ између бирократске владе и сељачке скупштине је, бар наизглед, добро функционисала. Међутим, већ 70 их година, било је очито да уставна монархија њемачког типа доживљава своју кризу. Њени узроци су вишеструки. Прво је политичка и парламентарна пракса дала наслутити да идеја парламентарне владе, премда стидљиво, најављује своје вријеме. Од времена када је било јасно да чиновничке (не страначке) владе морају уступити мјесто партијским те да министри, од

³³ Намјеснички устав није предвиђао читав низ традиционалних личних, а нарочито политичких права. Тако Устав уопште не спомиње слободу збора и удруживања, а слободу штампе наговјештава набрајањем начина испољавања мисли те упућивањем на доношење Закона о штампи (чл. 46,47). Вид. шире: Д. Стојановић „Права грађана у уставима Србије“, *Уставни развитак Србије...*, 169.

³⁴ М. Јовичић, *Лексикон српске уставности*, Београд 1999, 150.

чиовника, постају политичке личности, поставило се питање да ли ће кнез и надаље моћи да се користи својим уставним правом да министре поставља по свом личном избору, не марећи за расположење скупштине. Из скупштинске праксе 70–их година, видимо да су се правила парламентарне игре све више наметала као једино мјеродавна.³⁵ И у друштвеној свијести, једнако као у политичкој пракси, јача идеја парламентарне владе. Парламентарни режим је, очито, био на видуку. Заслугом оног дијела либералне интелигенције који се није мирио са намјесничким лажним слободоумљем, инициране су бројне скупштинске расправе о потреби доношења нових слободоумнијих закона, прије свега, закона о министарској одговорности и то по британском, односно, белгијском обрасцу. Он је с правом сматран савршенијим и примјеренијим идеји о владавини народа.³⁶ Стога ће у конкуренцији њемачког типа уставне монархије и британског парламентарног модела, овај други полако односити побједу.³⁷

Уставно питање, у смислу промјене Устава од 1869. године, отворено је већ 1881. године, дакле, у вријеме започињања организованог страначког живота. Устав Краљевине Србије од 1888. године, представља израз започетог процеса демократизације и модернизације политичког уређења. Иако се, с обзиром на страначку обојеност, овај Устав често квалификује као „радикалски“, реалнополитички гледано, до коначне садржине истог се дошло компромисом између актуелних државнополитичких фактора, краља и

³⁵ Године 1874, скупштинска пракса је забиљежила први, а онда и други случај повлачења владе која није уживала повјерење парламента. У оба случаја десило се да је, претежно либерална скупштина, оборила конзервативна министарства. Вид. шире: С. Јовановић, (1926), 208 – 212.

³⁶ Српски либерализам је, у политичкој равни, имао два идеолошка упоришта. До 60–их година 19. вијека се угледао претежно на идеје француске револуционарне и политичке праксе, а од 60–их година, долази до извјесног помјерања у узорима па ће се, упоредо са француским рјешењима, све више истицати предности британског парламентаризма као најпотпунијег политичког израза добро усклађених интереса скупштине и владара као два извора државне власти.

³⁷ О демократској улози парламентаризма вид: М. Јовичић, „Парламентарни систем на супрот председничком и скупштинском систему“, *Архив...1/1992*, 34 – 36; С. Благојевић, „Демократска улога парламентаризма“, *Архив...1/1992*, 91 – 95.

политичких странака (радикала, либерала и напредњака). Оно што је остало ван спора и око чега је бар званично постојао консензус свих учесника уставне расправе, је питање парламентаризма као облика државне власти, којем је овај Устав, по први пут, дао правне претпоставке.³⁸ Прихватањем принципа уставности, схваћеног у духу и идеји западњачког либерализма, направљен је, прије свега, уступак реалној друштвеној стварности и актуелној политичкој пракси оновремене Србије. Осим тога, тежња ка уређењу парламентарне монархије по енглеском обрасцу³⁹ је, за одлучујуће уставне и политичке факторе, најпријемчивији начин доласка и одржавања на власти. Ипак, за конкретна уставна рјешења требало је чинити уступке и компромисе. Тако је, по питању самих односа уставних органа власти, краља и скупштине, Радикална странка, иако примарно вођена идејом политичке неутрализације круне, морала пристати на образац класичне уставне монархије, с извјесним одступањима у корист круне. Круна је, пак, и поред задржавања крупних уставних прерогатива, нормативно била наведена да поштује извјесна правила парламентарне игре.⁴⁰ Стога је уставним увођењем равноправности краља и скупштине у законодавству и

³⁸ М. Поповић, *Порекло и постанак устава од 1888. године*, Београд 1939, 53, 54, 72; С. Стојичић, „Устав Србије од 1888. год“, *Уставни развитак Србије...*, 33 -37.

³⁹ Пред крај 18. вијека, у енглеској уставној пракси је уобличен такав облик парламентарног система који ће теорија назвати класичним. У њему краљ и парламент, како у домену законодавне, тако и у домену извршне власти међусобно стоје у својеврсној равнотежи, а она се остварује тако што министри политички одговарају и пред краљем и пред парламентом. Овај тип парламентаризма, као преовлађујући у уставној пракси континенталних држава Европе 19. вијека, прихваћен је и од балканских држава: Грчке 1864, Румуније 1866, Бугарске 1879. и на посљетку Србије 1888. године. Види: Устави неколико држава (Белгије, Грчке, Румуније, Норвешке, Енглеске, Швајцарске САД) објављено у „Одјеку“ 1884. године.

⁴⁰ Сам краљ Милан и није био нарочити љубитељ парламентарног поретка и либералних идеја уопште. Заправо, парламентарни облик државне власти, он је увео само зато да би показао његове лоше стране и партијско обиљежје радикалске владавине. Вид. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, Београд 1927, 417.

по питању буџета, постигнута одређена равнотежа између ова два уставна органа. Тако одредба члана 33. Устава од 1888. године, иначе, истовјетна са одредбом члана 26. Белгијског устава (1831) гласи: „Законодавну власт врше краљ и Народно представништво – заједнички“. Битно је, такође, нагласити да је чланом 34. Устава, Скупштина, по први пут, добила право законодавне иницијативе. Осим установљавања равноправности у законодавству између владаоца и народног представништва, парламентарна владавина је тражила још неке правне претпоставке свог оживотворења. У ужем смислу посматрано, од велике важности је признање пуног буџетског права скупштине (чл. 174 и 175) и права интерпелације (чл. 122) као два значајна правна инструмента којима је Народна скупштина могла принудити министре на оставку. Нови Устав је дозволио и спајање министарског и посланичког положаја што значи да министри више нису сматрани краљевим чиновницима него политичким личностима који долазе на власт по скупштинском повјерењу. Шире посматрано, парламентарни систем је омогућен и другим значајним уставноправним рјешењима. Тако су сви избори имали да буду, за разлику од претходног устава, непосредни, а гласање је тајно (чл. 78). Како би избор и састав Скупштине учинио потпуно независним од утицаја извршне власти, изостала је категорија владиних посланика. Систему власти који је постављен Уставом од 1888. године биле су компатибилне и одредбе о грађанским правима и слободама. Побољшања у каталогу основних права нису везана само за уношење неких нових права и слобода која су била непозната ранијим уставима. Значајније је, по том питању, истаћи очигледну намјеру уставотворца да свим грађанским правима и слободама обезбиједи сталност и ефективност предупређењем могућих злоупотреба у законској обради истих.⁴¹

ЗАКЉУЧАК

Актуелизовањем питања институционализовања идеје модерне демократије у тек обновљеној српској држави, хтјело се

⁴¹ Д. Стојановић, 172.

указати на најважније тековине, али и очите тенденције које су се, притом, значајно испољиле. Ако се демократизација српске нововјековне државе поистовјети са растом и афирмацијом моћи народног представништа, у лику Народне скупштине као институције модерне представничке демократије, онда се период од 1858. до 1888. године, може сматрати пресудним по питању формалне демократизације режима. У том релативно кратком, али и бурном раздобљу уставног и политичког развоја, направљен је значајан искорак у правцу озакоњења постојања и функционисања демократских облика владавине. Озакоњењем Народне скупштине као сталног чиниоца државног живота (Светоандрејски закон о Народној скупштини, 1858) те дефинисањем исте као централног органа власти са законодавним (премда ограниченим) овлашћењима (Устав од 1869), уз константно проширивање демократске основе, праћене проширивањем, али и уставним обезбјеђивањем демократских права и слобода грађана, дошло се и до коначног циља процеса демократизације – успостављања парламентарне монархије са свим оним што парламентаризам, као особен институционални аранжман, доноси са собом. Главне његове тековине су садржане у постизању пуне законодавне и буџетске власти Скупштине, али и у успостављању ефикасне парламентарне контроле носилаца извршне власти (влада). Евидентно је да је Србија, за свега неколико деценија, успјела да, бар на формално-правној равни, постигне оно за што су се, много развијеније и стабилније државе, бориле стотинама година, што је својствено и другим земљама у којима је развој грађанског друштва и грађанске демократије индукован. Управо стога је у њима, као и у Србији, тај развој испресијецан грчевитом борбом, пуном успона и падова, прогресивних и регресивних корака, али с обзиром на крајњи исход, сасвим сигурно, вриједном дивљења.

*Zdrava Stojanović*⁴²

ON LEGAL STATUS AND AUTHORITIES OF NATIONAL
ASSEMBLY IN SERBIA
1858 – 1888

Summary

How to comply with the demands of democracy and thus contribute to its realisation, is a question which has repeated itself through history up to modern age. In the context of such an argument, the author wishes, through this paper, to return the reader to the time when Serbs, in a newly restored country, faced similar requests which the age of modernism had carried. Europeanisation of modern Serbia, followed by imperative respect for traditional values, meant accepting certain ideas significant in the context of modern state law organising. Along with the idea of constitutionality, the idea of modern representative democracy followed by its characteristic prodigies, was strongly rooted. Hence, the author wishes to explain the institutionalising process of representative democracy through promoting national representation, accentuating the period which highly contributed to formal democratization of the society and state. The author also underlines the fact that only few decades stand between the period of unrestrained despotic government and the period when, liberally coloured tendencies were formed into the first National Assembly Act (1858). A decade later, by Constitution of 1869, for the first time, National Assembly got its place in the system of central government, and after introducing democratic parliamentarism, Constitution of 1888, finally founded the state on its modern grounds, in compliance with modern European standards.

Keywords: *Democracy, constitutionality, Constitution, Act, National Assembly, parliamentarism, monarchy*

⁴² Assistant professor, Law School, Banja Luka University

ЛИТЕРАТУРА

- Врачар, Стеван, Утицај епохалних идеја на српске уставе, *Уставни развитак Србије у 19. и почетком 20. века*, Београд 1990.
- Записи Јеврема Грујића II, Београд 1923.
- Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији XI (1858), XII (1859), XIV (1862).
- Јовановић, Павле, Неколико напомена о поријеклу и смислу парламентаризма, *Архив за правне и друштвене науке 1/1992*.
- Јовановић, Слободан, *О држави*, Београд 1922.
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића I*, Београд 1926.
- Јовановић, Слободан, Наше уставно питање у XIX веку, *Политичке и правне расправе*, Београд 1908.
- Јовановић, Слободан, Уставобранитељи и њихова влада (1838 – 1858), Београд 1912.
- Јовичић, Миодраг, Парламентарни систем насупрот предсједничком и скупштинском систему, *Архив за правне и друштвене науке 1/199.2*
- Јовичић, Миодраг, Устав књажевства Србије од 1835, *Архив за правне и друштвене науке*, 1/1985.
- Кандић, Љубица, Делатност скупштина за време прве владе Милоша Обреновића, *Анали Правног факултета у Београду 1/1961*.
- Кандић, Љубица, Састав скупштина и почетак представничког система у Србији у првој половини 19. века (до 1839), *Анали Правног факултета у Београду 1-2/1960*.
- Павловић, Марко, Одједи Велике француске револуције у обновљеној Србији, *Архив за правне и друштвене науке 3/1989*.
- Павловић, Марко, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005.
- Петровић, Милан, Процес демократизације у уставном развоју Србије у 19. и почетком 20. века, *Уставни развитак Србије у 19. и почетком 20. века*, Београд 1990.
- Попов, Чедомир, Друштвено – политичке прилике у Србији, у време доношења Устава од 1869. године, *Уставни развитак Србије у 19. и почетком 20. века*, Београд, 1990.

Здрава Стојановић

О ПРАВНОМ СТАТУСУ И ОВЛАШЋЕЊИМА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ...

- Поповић, Драгољуб, *Стварање модерне државе*, Драганић, Београд 1994.
- Поповић, Драгољуб, Упоредни поглед на српске уставе, *Уставни развитак Србије у 19. и почетком 20. века*, Београд, 1990.
- Поповић, Миливоје, *Порекло и постанак Устава од 1888*, Београд 1939.
- Радовановић, Љубомир, *Народна скупштина и изборни закон*, Београд 1937.
- Стефановски, Мирјана, Слободан Јовановић о владалачкој личности Обреновића, *О националном питању и државном уређењу*, Србиње – Београд – Ваљево 2004.
- Стојановић, Драган, Права грађана у уставима Србије, *Уставни развитак Србије у 19. и почетком 20. века*, Београд, 1990.

